

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Autumn 2025, No. 63

A Theological Interpretation of the Divine Guarantee of Children's Sustenance With Emphasis on Qur'ān 17:31 (Sūrat al-Isrā')

Ali Ghadrdan Gharamaleki¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, University of Tabriz, Tabriz, Iran.
a.ghardan@tabrizu.ac.ir

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>This study examines the theological interpretation of the divine guarantee of children's sustenance (rizq) as articulated in the verses of the Holy Qur'ān. Although the Qur'ānic verses in Sūrat al-An'ām and Sūrat al-Isrā' explicitly affirm God's commitment to providing sustenance, the precise manner and mechanism of this guarantee have not been systematically clarified in exegetical literature. Accordingly, the central question of this research is: How does God provide for the sustenance of children? Through a critical investigation of this issue, the present study seeks to offer a comprehensive and argument-based account of the divine promise. To this end, it undertakes a theological analysis and explanation of the relevant Qur'ānic verses and examines the relationship between childbearing and the provision of sustenance. In terms of its nature, this research is theoretical, and methodologically it adopts a problem-oriented exegetical approach. It relies on library-based research and engages extensively with Qur'ānic exegesis, theological writings, and philosophical sources, supplemented by rational and theological analysis, with the aim of developing and refining existing scholarly discussions. The findings indicate that God's promise to provide sustenance for children is a truthful and reliable promise, and that this guarantee is realized through the receptivity and responsiveness of natural causes to influences originating in metaphysical factors. Specifically, three non-material (invisible) causes operate following childbearing to facilitate the provision of sustenance: 1. the elevation and perfection of the human soul in light of childbearing, 2. the inner (esoteric) form of the relationship between childbearing and sustenance, and 3. the divine will directed toward providing sustenance for children.</p>
<p>Date of received: 2025/03/02</p> <p>Date of modified: 2025/09/05</p> <p>Date of accepted: 2025/10/12</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Theological interpretation; divine guarantee of sustenance; perfection of the soul; children's sustenance; inner form; metaphysical causes.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Ghadrdan Gharamaleki, Ali (2025). A Theological Interpretation of the Divine Guarantee of Children's Sustenance With Emphasis on Qur'ān 17:31 (Sūrat al-Isrā'). <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 16 (3). 17-40. DOI: 10.22034/16.63.1</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/16.63.1</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

The issue of childbearing has always constituted a fundamental concern for human societies. One of the most enduring challenges in this regard has been economic limitation and fear of insufficient provision. The Holy Qur'ān offers a response to this concern by affirming God's guarantee of children's sustenance. Nevertheless, the precise mechanism of this divine guarantee has not been elaborated in detail.

The primary question, therefore, is how and through what channels, God provides sustenance for children, and whether supra-natural and metaphysical factors play a role in this process? The hypothesis of the present study is that God fulfills His promise of providing sustenance for children first through metaphysical and spiritual factors and subsequently through material and apparent causes.

With the aim of producing a theological interpretation and elucidating the role of metaphysical factors in the realization of the divine promise of sustenance, this research seeks to strengthen public faith and alleviate economic anxieties associated with childbearing. The present study lacks a direct precedent in the existing literature. Previous studies have largely focused on general discussions of sustenance, the prohibition of infanticide, and trust in God, while neglecting the metaphysical and ontological dimensions of providing sustenance for children.

Methodology

This is a theoretical study that adopts a **problem-oriented exegetical approach** to examine the issue at hand. The research methodology includes library-based study, analysis of exegetical, theological, and philosophical works, and rational–theological reasoning. The study aims to expand existing knowledge by extracting the ontological foundations of the issue, uncovering the relationship between immaterial and material beings, and ultimately providing a theological interpretation of Qur'ānic verses concerning the divine guarantee of children's sustenance.

Discussion

In the Holy Qur'ān, God explicitly emphasizes His guarantee of children's sustenance. This provision is not realized solely through material and natural causes; rather, metaphysical factors play a significant role in its realization. Careful reflection on the ontological order of existence and close examination of religious texts and exegetical sources reveal that material entities possess not only an outward, physical dimension but also a celestial and supra-natural aspect. Human actions are no exception to this principle and likewise possess metaphysical dimensions.

Accordingly, actions that initially appear purely material and bodily also possess a spiritual dimension that becomes actualized in the realm of meaning and immaterial existence. These celestial dimensions, on the one hand, contribute to the perfection and elevation of the human soul, in the sense that the soul, by drawing nearer to God the Exalted, attains higher existential degrees. On the other hand, every human action gives rise to an inner form in the metaphysical realm, which itself constitutes a genuine entity within the order of existence.

Given that existence consists of multiple hierarchical realms in which higher realms exercise governance and authority over lower ones, the human soul attains existential elevation through virtuous actions, encompassing a wider range of beings and acquiring

greater capacity for influence. Likewise, the inner form of each action, similar to material phenomena, exerts real effects in the world, producing constructive and beneficial outcomes.

Most importantly, divine will has decreed that individuals who perform righteous deeds and obey divine commands are to be rewarded. God Exalted bestows His rewards through various channels, enabling human beings to benefit from worldly blessings and, ultimately, from rewards in the Hereafter.

Metaphysical Causes and the Divine Will

On this basis, three categories of metaphysical causes exert influence within the material realm. At the apex of these causes stands the divine will and decree. According to the principle of *al-wāḥid*-which affirms the necessity of ontological proportionality between cause and effect-God does not directly and without mediation intervene in the material world. Rather, the descending order of existence originates from the Divine Essence, and multiple beings of varying existential degrees gradually become intermediaries of divine bounty, culminating in the realization of divine action in the material realm through intermediate causes.

Thus, God possesses agents who operate hierarchically from higher realms toward lower ones, ultimately actualizing divine will in the material world. The human soul, as an intermediary agent, undergoes elevation through virtuous actions and thereby occupies a higher ontological position, gaining increased capacity for influence. Likewise, the inner forms of righteous actions reside in the celestial and metaphysical realms and serve as sources of effects in the material world.

These two factors-the elevated soul and the inner form of actions-are, in truth, among the intermediaries of divine grace, due to the role of human will and behavior in their formation and their significance in producing material effects, they merit independent analytical emphasis.

Conclusion

The findings of this study demonstrate that metaphysical factors are activated in response to righteous actions and become the source of positive effects in the order of existence, including in the worldly realm. Childbearing and the increase of progeny, constitute a paradigmatic example of virtuous action. On this basis, God the Exalted has guaranteed the sustenance of children in accordance with the ontological process operating in the metaphysical realm.

This is because childbearing is a righteous act that, on the one hand, leads to the elevation and perfection of the parents' souls, on the other hand gives rise to an inner form in the celestial realm, and, finally, results in divine pleasure and satisfaction. As a consequence of childbearing-which contributes to the continuation of human life and lineage-God is pleased with the parents and bestows rewards upon them. One such reward is the provision of children's sustenance and the removal of parents' anxiety concerning livelihood.

God has willed that children's sustenance be provided and, for the realization of this will, has entrusted spiritual and metaphysical agents-such as angels, the human soul, and the inner forms of actions-with intervening in the material realm to actualize divine intent.

Through deep reflection on this issue and with due attention to the principles of causality and ontological proportionality, it becomes evident that the provision of children's sustenance is not only logically coherent but entirely consistent with the laws governing existence. Indeed, the absence of sustenance following childbirth would be far more astonishing. Accordingly, God the Exalted, in view of these natural and supra-natural interconnections, has guaranteed children's sustenance and explicitly affirmed this guarantee in the verses of the Holy Qur'an.

References

- *The Holy Qur'an*.
- Āl Ghāzī, 'Abd al-Qādir. (1961). *Bayān al-Ma'ānī (Explaining the Meanings)*. Damascus: al-Taraqī Press. [In Arabic]
- al-Ālūsī, Sayyid Maḥmūd. (1994). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafṣīr al-Qur'ān al-'Azīm wa al-Sab' al-Mathānī (the Spirit of the Meanings in the Exegesis of Great Quran and Seven Repeated)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- al-Ash'arī, Abū al-Ḥasan. (1979). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn (the Islamic Treatises and the Differences of People of Prayer)*. Germany: Franz Steiner Verlag. [In Arabic]
- al-Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1989). *Kitāb al-'Ayn (the Book of al-'Ayn)*. Qom: Hijrat. [In Arabic]
- al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (2003). *Kashf al-Murād fī Sharḥ Tajrīd al-I'tiqād (Uncovering the the Aim in the Explanatiion of Tajrid al-E'teqad)*. Research and introduction by Ja'far Subḥānī. Qom: Imam al-Ṣādiq Institute. [In Arabic]
- al-Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1986). *al-Kāfi (the Sufficient)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [In Arabic]
- al-Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1993). *al-Ikhtisās (the Specificity)*. Qom: World Congress on the Millennium of Shaykh al-Mufīd. [In Arabic]
- al-Rāghīb al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1991). *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān (the Vocabulary Words of Quran in the Stranges of Quran)*. Damascus–Beirut: Dār al-Shāmiyya. [In Arabic]
- al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1991). *Jāmi' al-Bayān fī Ta'wīl Āy al-Qur'ān (the Comprehensive Explanation in Interpreting the Verses of Quran)*. Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
- al-Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan. (2005). *Nathr al-La'ālī (Scattering the Pearls)*. Translated by Ḥamīd-Rezā Shaykhī. Mashhad: Astan Quds Razavī. [In Arabic]
- al-Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1995). *Nihāyat al-Ḥikma (the Utmost of the Wisdom)*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- al-Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1996). *al-Mizān fī Tafṣīr al-Qur'ān (the Criterion in the Commentary of the Quran)*. Beirut: Mu'assasat al-'Alamī. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *al-Tibyān fī Tafṣīr al-Qur'ān (the Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn Muḥammad. (1996). *Sharḥ al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt (the Explanation of al-Esharat wa al-Tanbihat)*. Qom: Nashr al-Balāgha. [In Arabic]
- al-Zamakhsharī, Maḥmūd. (1986). *al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl (the Most Discoverer from the Facts of the Ambiguities of the Revelation)*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]

- Bahā'ī, Muḥammad ibn Ḥusayn. (2010). *al-Arba'ūn Ḥadīthan (Forty Traditions)*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Dehkhodā, 'Alī-Akbar. (1962). *Loghatnameh (Dehkhodā Dictionary)*. Tehran: Organization for Country Management and Planning. [In Persian]
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. (1999). *Mafātīḥ al-Ghayb (the Keys of Unseen)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad Muḥsin. (1998). *Ilm al-Yaqīn (the Certain Knowledge)*. Qom: Bīdār. [In Persian]
- Ghadrdan Qaramaleki, 'Alī. (2022). (Tajarrode Nafs az Didgahe Aaqa Mojtaba Qazvini wa Aayatollah Javadi Aamoli (*the Immateriality of the Soul from the Perspectives of Āqā Mujtaba Qazvīnī and Ayatollah Jawādī Āmulī*)). Qom: Supreme Assembly of Islamic Philosophy. [In Persian]
- Ibn Abī al-Ḥadīd, 'Abd al-Ḥamīd ibn Hibat Allāh. (1983). *Sharḥ Nahj al-Balāgha (the Explanation of Nahj-al-Balaghah)*. Qom: Library of Ayatollah al-Mar'ashī al-Najafī. [In Arabic]
- Ibn Abī al-Jumhūr al-Aḥsā'ī, Muḥammad ibn 'Alī. (1982). *'Awālī al-La'ālī al-'Azīziyya fī al-Aḥādīth al-Dīniyya (the Highness of the Pearls in the Religious Traditions)*. Qom: Sayyid al-Shuhadā'. [In Arabic]
- Ibn 'Arabī, Muḥyī al-Dīn. (n.d). *al-Futūḥāt al-Makkiyya (Meccan Conquers)*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad al-Ṭāhir. (1999). *al-Taḥrīr wa al-Tanwīr (the Writing and the Enlightening)*. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn Fāris, Aḥmad ibn Fāris. (1983). *Mu'jam Maqāyīs al-Lugha (the Dictionary of Criteria of Words)*. Qom: Daftar Tabliḡhāt Islāmī, Seminary of Qom. [In Arabic]
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh. (2007). *Islam wa Mohite Zist (Islam and the Environment)*. Researched by 'Abbās Raḥīmīyān. Qom: Isrā'. [In Persian]
- Karājakī, Muḥammad ibn 'Alī. (1989). *Kanz al-Fawā'id (the Treasure of the Benefits)*. Qom: Dār al-Dhakhā'ir. [In Arabic]
- Kāshif al-Ghiṭā', Muḥammad Ḥusayn. (2005). *al-Firdaws al-A'lā (the Highest Paradise)*. Qom: Dār Anwār al-Hudā. [In Arabic]
- Khomeini, Rūḥ Allāh. (2001). *Sharḥ Chihil Ḥadīth (Commentary on Forty Hadith)*. Qom: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Majlisī, Muḥammad Taqī. (1993). *Lawāmi' Ṣāhib-Qirānī (Sahebqarani Inlightments)*. Qom: Ismā'īliyyān. [In Persian]
- Mo'addab, Sayyid Reżā. (2001). *Raveshhaye Tafsire Qoran (Methods of Qur'ānic Interpretation)*. Qom: Ishrāq. [In Persian]
- Mu'in, Muḥammad. (1992). *Farhange Farsi (Persian Dictionary)*. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Muṭaḥharī, Murtaḍā. (1997). *Majmu'eh Aathar (Collected Works)*. Tehran: Ṣadrā. [In Persian]
- Pāyandeh, Abū al-Qāsim. (2003). *Nahj al-Faṣāḥa (the Way of Eloquence)*. Tehran: Donyā-ye Dānesh. [In Persian]
- Qarashī Bonābī, Sayyid 'Alī-Akbar. (1992). *Qāmūse Qur'ān (the Dictionary of Quran)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [In Persian]
- Rabbānī Gulpāyigānī, 'Alī. (1999). *Daramadi bar 'Elme Kalam (An Introduction to Kalām (Islamic Theology))*. Qom: Dār al-Fikr. [In Persian]

- Şadr al-Muta'allihîn (Mullā Şadrā), Muḥammad ibn Ibrāhīm al-Shīrāzī. (1981). *al-Ḥikma al-Muta'aliyya fī al-Aṣfār al-'Aqliyya al-Arba'a* (*the Elevated Wisdom in Four Intellectual Journeys*). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Şadr al-Muta'allihîn (Mullā Şadrā), Muḥammad ibn Ibrāhīm al-Shīrāzī. (1981). *al-Shawāhid al-Rubūbiyya fī al-Manāhij al-Sulūkiyya* (*the Divine Evidences in the Customary Ways*). Adjusted and marginated by Sayyid Jalāl al-Dīn Āshtiyānī. Mashhad: University Center for Publishing. [In Arabic]
- Sharif al-Raḍī, Muḥammad ibn al-Ḥusayn. (1993). *Nahj al-Balāgha*. Qom: Hijrat. [In Arabic]
- Ṭayyib, Sayyid 'Abd al-Ḥusayn. (1999). *Aṭyab al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* (*the Best expression in the Commentary of Quran*). Tehran: Islam. [In Persian]

التفسير الكلامى لمسألة ضمان رزق الأولاد مع التأكيد على الآية ٣١ من سورة الإسراء

على قدردان قراملكى^١

١. أستاذ مساعد، قسم المعارف الإسلامية، جامعة تبريز، تبريز، إيران.

a.ghadrdan@tabrizu.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يتناول هذا البحث تبين مسألة ضمان رزق الأولاد في آيات القرآن الكريم. فعلى الرغم من التصريح القرآني في سورتي الأنعام والإسراء بالتكفل الإلهي بتأمين الرزق، فإن كيفية هذا الضمان وطبيعته لم تُبين بشكل واضح ومحدد في التفاسير المختلفة. وانطلاقاً من ذلك، يتمحور السؤال الرئيس حول كيفية قيام الله تعالى بتأمين رزق الأولاد. يسعى البحث الحاضر، من خلال تحليل دقيق لهذه المسألة، إلى تقديم صورة شاملة ومؤسّسة استدلالياً للوعد الإلهي؛ ولذا اعتمد على التحليل والتفسير الكلامي للآيات ذات الصلة، ودراسة العلاقة بين الإنجاب وتأمين الرزق. يُعدّ هذا البحث من حيث طبيعته بحثاً نظرياً، ومن حيث منهجه تفسيرياً إشكالياً، إذ يعتمد على الدراسة المكتبية، والرجوع إلى المصادر التفسيرية والكلامية والفلسفية، إلى جانب التحليلين العقلي والكلامى، بهدف تطوير المعطيات السابقة. وتُظهر نتائج البحث أن الوعد الإلهي بضمان رزق الأولاد وعدّ صادق، وأن هذا الضمان يتحقق من خلال قابلية العلل الطبيعية للتأثر بالعوامل الغيبية. كما يتبين أن ثلاثة أسباب غيبية - هي: ترقّي النفس في ضوء الإنجاب، والصورة الباطنية للعلاقة بين الإنجاب وتأمين الرزق، والإرادة الإلهية بإيصال الرزق إلى الأولاد - تُسهّم، بعد تحقّق الإنجاب، في تهيئة أسباب الرزق.
تاريخ الإستلام: ١٤٤٦/٠٨/٣٠	
تاريخ المراجعة: ١٤٤٧/٠٣/١٣	
تاريخ القبول: ١٤٤٧/٠٤/١٩	
الألفاظ المفتاحية	التفسير الكلامى، ضمان الرزق، تكامل النفس، رزق الأولاد، الصورة الباطنية، العلل الغيبية.
الاقتباس:	قدردان قراملكى، على (١٤٤٦). التفسير الكلامى لمسألة ضمان رزق الأولاد مع التأكيد على الآية ٣١ من سورة الإسراء. مجلة دراسات تفسيرية، ١٦ (٣)، ٤٠ - ١٧. DOI: 10.22034/16.63.1
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/16.63.1
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۶۳

تفسیر کلامی مسئله ضمانت روزی فرزندان با تأکید بر آیه ۳۱ اسراء

علی قدردان قراملکی^۱

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

a.ghadrnan@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۷-۴۰)	این پژوهش به تبیین مسئله ضمانت روزی فرزندان در آیات قرآن کریم می‌پردازد. با وجود تصریح آیات قرآن در سوره‌های انعام و اسراء مبنی بر تعهد الهی به تأمین رزق و روزی، چگونگی و کیفیت این ضمانت در تفاسیر مختلف به طور شفاف و مشخص تبیین نشده است. بر این اساس، پرسش اصلی این است: خداوند چگونه روزی فرزندان را تأمین می‌کند؟ پژوهش حاضر با واکاوی دقیق این مسئله، در پی ارائه تصویری جامع و مبتنی بر استدلال از وعده الهی است؛ از این رو، با تحلیل و تفسیر کلامی آیات مرتبط و بررسی ارتباط میان فرزندآوری و تأمین روزی، به بررسی موضوع پرداخته است. این پژوهش به لحاظ ماهیت نظری و از نظر روش، تفسیری - مسئله محور است که با استفاده از مطالعه کتابخانه‌ای و مراجعه به آثار تفسیری، کلامی و فلسفی و نیز با تحلیل عقلی و کلامی، به توسعه داده‌های پیشین می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد وعده الهی مبنی بر تضمین روزی فرزندان، وعده‌ای صادقانه است و این ضمانت از طریق کنش‌پذیری علل طبیعی تحت تأثیر عوامل غیبی محقق می‌شود. سه علت غیبی - شامل نفس متعالی در پرتو فرزندآوری، صورت باطنی رابطه فرزندآوری و تأمین روزی، و اراده الهی بر روزی‌رسانی به فرزندان - پس از فرزندآوری، زمینه تأمین روزی را فراهم می‌کنند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۱	تفسیر کلامی، ضمانت روزی، تکامل نفس، روزی فرزندان، صورت باطنی، علل غیبی.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴	قدردان قراملکی، علی (۱۴۰۴). تفسیر کلامی مسئله ضمانت روزی فرزندان با تأکید بر آیه ۳۱ اسراء. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۳). ۴۰-۱۷. DOI: 10.22034/16.63.1
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰	https://doi.org/10.22034/16.63.1
واژگان کلیدی	ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
استناد:	کد DOI:

طرح مسئله

مسئله فرزندآوری و تکثیر نسل، همواره در طول تاریخ دغدغه‌ای اساسی برای جوامع بشری بوده است و این مهم، امروزه نیز در جوامع گوناگون، به خصوص در جوامع اسلامی، از اهمیت خاصی برخوردار است. تعالیم دین مبین اسلام، به ویژه آیات قرآن کریم، بر این موضوع تأکید داشته و عموم مردم را به فرزندآوری و افزایش جمعیت تشویق می‌کند. با این حال یکی از چالش‌های دیرین در حوزه فرزندآوری، محدودیت‌های اقتصادی است. فرزندآوری بار مالی قابل توجهی بر خانواده‌ها تحمیل می‌کند که این هزینه‌ها، می‌تواند به عنوان عاملی بازدارنده در تصمیم‌گیری برای فرزندآوری عمل کند.

یکی از راهکارهایی که برای مقابله با چالش‌های اقتصادی در آیات قرآن کریم بیان شده، ضمانت رزق و روزی فرزندان توسط خدای سبحان است. خدای حکیم در آیات «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ»^۱ و فرزندانان را از ترس فقر، نکشید! ما شما و آنها را روزی می‌دهیم» و «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ»^۲ و فرزندانان را از ترس فقر، نکشید! ما آنها و شما را روزی می‌دهیم» به صراحت روزی فرزندان را تضمین کرده و مسئولیت تأمین رزق والدین و فرزندان را بر عهده گرفته است.

با این وجود، در این آیات و تفاسیر مرتبط، سازوکار دقیق و نحوه تحقق این ضمانت الهی به تفصیل تبیین نشده است. همچنین از آنجا که تمرکز غالب انسان‌ها در زندگی معطوف به مناسبات مادی و عوامل طبیعی بوده و توجه کمتری به ابعاد متافیزیکی و ارتباطات فراطبیعی مبذول می‌گردد، ظاهراً پیوندی معنادار میان فرزندآوری و تأمین معاش مشاهده نمی‌شود. در واقع، افزایش جمعیت غالباً به عنوان یک چالش اقتصادی قلمداد شده و فرزندان به منزله عامل افزایش هزینه‌ها تلقی می‌گردند. بنابراین، ممکن است این تصور شکل گیرد که ضمانت و وعده الهی در خصوص روزی، صرفاً با هدف ایجاد آرامش روانی و رفع دغدغه‌های ذهنی انسان‌ها بیان شده و فاقد جنبه عینی و تحقق‌پذیر باشد؛ به عبارت دیگر، به مثابه افسانه‌ای برای تسکین خاطر عموم افراد جامعه در نظر گرفته شود.

این در حالی است که در نظام فکری اسلامی خدای متعال عالم و حکیم و عامل به تمام

۱. انعام / ۱۵۱.

۲. اسراء / ۳۱.

وعده‌های خویش است: «إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍ؛ آنچه به شما وعده داده می‌شود، یقیناً می‌آید». در مسئله حاضر نیز روزی فرزندان را تضمین کرده و این وعده الهی بی‌پایه و اساس نبوده و حتماً محقق می‌شود.

با توجه به تضمین روزی فرزندان توسط خدا در آیات یادشده و وجود این تضاد ظاهری، پرسش اصلی این است که خداوند چگونه و از چه طریقی روزی فرزندان را تأمین می‌کند؟ آیا این مهم صرفاً از طریق سازوکارهای مادی و عوامل طبیعی دنیوی به وقوع می‌پیوندد یا اینکه عوامل فراطبیعی و غیبی نیز در آن دخیل هستند؟ در صورت وجود چنین عواملی، ماهیت و نحوه تأثیرگذاری آنها بر تحقق وعده الهی مبنی بر تضمین رزق فرزندان چگونه تبیین می‌گردد؟

پاسخ به این پرسش‌ها مستلزم تحلیل نظری و کلامی مسئله است. از این رو، داده‌های پژوهش حاضر - که مطالعه‌ای نظری و مسئله‌محور است - با مطالعه کتابخانه‌ای و از منابع متنوعی همچون کتاب‌ها، پایگاه‌های اینترنتی، نرم‌افزارهای تخصصی (مانند مجموعه‌های مرکز کامپیوتری نور) و کتابخانه‌های الکترونیکی (نظیر کتابخانه اسراء و مدرسه فقهت) گردآوری شده‌اند. سپس با به‌کارگیری تحلیل کیفی و تفسیر کلامی داده‌ها، پاسخ پرسش‌های تحقیق تبیین می‌گردد.

هدف اصلی این پژوهش، ارائه تفسیری روشن از وعده الهی در خصوص تأمین رزق فرزندان و بررسی نقش عوامل غیبی در تحقق این وعده است. این مطالعه، ضمن تمرکز بر جنبه‌های نظری، به دنبال تقویت ایمان و اعتماد عمومی به این وعده از طریق ارائه تفسیر کلامی است، که می‌تواند به کاهش نگرانی‌های اقتصادی مرتبط با فرزندآوری کمک کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش حاضر به تفسیر کلامی مسئله ضمانت روزی فرزندان و تحلیل علل غیبی مؤثر در تأمین آن اختصاص یافته است. با بررسی و مطالعه تحقیقات پیشین، مشخص گردید که پژوهشی مستقل و مشخصاً معطوف به این مسئله، به‌ویژه با تأکید بر نقش علل غیبی در تأمین رزق فرزندان، صورت نگرفته است. از این رو، می‌توان ادعا نمود که پژوهش حاضر، فاقد پیشینه تحقیقاتی مستقیم و مشابه است.

با وجود این، نظر به ذکر موضوع تأمین معاش فرزندان در آیات قرآن کریم، مفسران برجسته در

تفسیر این آیات و محققان گرانقدر در این زمینه به تألیف آثاری مبادرت ورزیده‌اند که به‌عنوان پیشینه کلی این پژوهش محسوب می‌شوند. در ادامه، به برخی از این آثار اشاره خواهد شد.

۱. مقاله «تعدد فرزند و تأثیر آن بر رزق و روزی از منظر قرآن و روایات» به قلم فرزاد مقبلی قرائی؛ در این مقاله به گردآوری آیات و روایاتی که در خصوص فرزندآوری و روزی آنان وارد شده، بسنده نموده و از ورود به بحث پیرامون کیفیت تأثیر فرزندآوری بر رزق و روزی، به‌ویژه جنبه‌های غیبی و متافیزیکی آن، خودداری شده است.

۲. مقاله «فلسفه تکفل روزی‌ها از جانب خداوند در قرآن» نگاشته مهدی عبداللهی پور؛ این تحقیق نیز، به‌صورت کلی به مسئله رزق و روزی و فلسفه آن پرداخته است؛ اما در خصوص کیفیت تأمین روزی فرزندان و رابطه بین فرزندآوری و تأمین رزق، مطلبی ارائه نکرده است.

۳. مقاله «آثار اعتقاد به وعده رزق خداوند در مورد فرزندآوری با توجه به آیات ۳۱ سوره اسرا و ۱۵۱ سوره انعام» به قلم علی فتحی‌زاده؛ در مقاله حاضر، سعی بر آن بوده تا با تأکید بر مفهوم رزاقیت الهی، به مسئله قتل فرزندان و سقط جنین پاسخ داده شود و به کیفیت تأثیرگذاری و به‌ویژه نقش علل غیبی در نحوه تأمین رزق و روزی فرزندان، پرداخته نشده است.

۴. مقاله «مجازات فرزندکشی از دیدگاه قرآن» به قلم محمد اسحاقی؛ در این مقاله، مسئله مجازات فرزندکشی و نه تأمین معاش و نیازهای فرزندان مورد بررسی قرار گرفته است. اگرچه در آیات مرتبط، به این نکته اشاره شده که خداوند روزی فرزندان را تأمین می‌کند و نباید از فقر ترسید؛ اما جزئیات و چگونگی این تأمین روزی توضیح داده نشده است.

۵. کتاب *التبیین فی تفسیر القرآن* تألیف شیخ طوسی؛ در این کتاب شریف و به‌ویژه در تفسیر آیات مرتبط با منع قتل فرزندان از بیم فقر، تأکید عمده بر لزوم توکل بر خداوند در تأمین رزق و روزی معطوف بوده است. با این حال، سازوکارهای تحقق این وعده الهی و چگونگی تجلی عملی آن، مورد مذاقه و بررسی قرار نگرفته است.

۶. کتاب *مفاتیح الغیب* تالف فخرالدین رازی؛ در این کتاب تفسیری، به موضوع تضمین رزق فرزندان، مشابه با تضمین رزق مردان و زنان، اشاره شده است. بر این اساس، همان‌گونه که خداوند روزی بزرگسالان را تأمین می‌کند، روزی فرزندان را نیز مقدر می‌سازد. با این حال، چگونگی و کیفیت این رزق‌رسانی الهی مورد بررسی قرار نگرفته است.

بررسی منابع تفسیری نشان می‌دهد که عموماً به کیفیت تأمین معاش فرزندان توجه نشده و

بیشتر بر ارتباطات طبیعی و مادی بین فرزندآوری و رزق تمرکز گردیده است. ابعاد غیبی و ماوراءالطبیعی این مسئله کمتر مورد توجه قرار گرفته، لذا پژوهش حاضر قصد دارد با تکیه بر تفسیر کلامی آیات قرآن کریم، به این جنبه مغفول مانده بپردازد.

نوآوری‌های پژوهش

این پژوهش از جنبه‌های گوناگونی واجد نوآوری است که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود. نخست، از حیث موضوع، نویسنده پس از بررسی جامع، هیچ اثر مستقلی را که به طور خاص به تفسیر کلامی مسئله ضمانت روزی فرزندان و تحلیل علل غیبی در تأمین آن بپردازد، نیافته است، بنابراین مسئله حاضر برای نخستین بار به صورت مستقل در این نوشتار مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفته است.

ثانیاً، از منظر ساختار، با مرور پیشینه پژوهشی، آشکار می‌گردد که مسئله مورد بحث برای اولین بار به شکلی نظام‌مند، مبتنی بر اصول و مبانی، با استناد به سه عامل غیبی «نفس متعالی در سایه فرزندآوری»، «صورت باطنی فرزندآوری و تأمین روزی» و «اراده الهی بر روزی فرزندان» تبیین شده است. ثالثاً، از نظر محتوا، نویسنده با گردآوری مبانی و اصول مسئله از منابع تفسیری و کلامی و تطبیق قواعد و اصول کلی بر فرزندآوری، رویکردی نوین در این مسئله اتخاذ کرده و محتوایی جدید در این تحقیق ارائه نموده است.

مفاهیم پژوهش

پیش از ورود به تفسیر کلامی ضمانت روزی فرزندان و تحلیل علل غیبی تأمین آن، ضروری است مفاهیم به کاررفته در این پژوهش تبیین گردند.

۱. تفسیر کلامی

تفسیر قرآن، عبارت است از تبیین معانی و مقاصد غیر ظاهر آیات قرآن کریم با استناد به منابع معتبر نظیر قرآن، سنت و ادله عقلی. این فرآیند توسط مفسران، با اتخاذ رویکردهای گوناگون روایی، ادبی، کلامی، فقهی و ... صورت می‌پذیرد که به روش‌های تفسیری موسوم است.^۱

تفسیر کلامی، شاخه‌ای از تفسیر اجتهادی قرآن، به استخراج و تثبیت آموزه‌های کلامی از

۱. ر.ک: رازی، *مفاتیح‌الغیب*، ج ۱، ص ۴۵۷؛ آل‌غازی، *بیان‌المعانی*، ج ۱، ص ۶.

آیات می‌پردازد. این رویکرد در دو قالب کلامی - روایی (با تکیه بر احادیث اعتقادی) و کلامی - فلسفی (با تکیه بر استدلال عقلی) نمود می‌یابد.^۱

اگرچه تحلیل مذکور در خصوص غلبه به کارگیری روش‌های معرفتی می‌تواند موجه تلقی گردد و بر همین مبنا، کلام اشاعره به عنوان کلام نقلی و کلام معتزله به عنوان کلام عقلی شناخته شده‌اند؛ اما فاقد دقت لازم در تبیین ماهیت تفسیر کلامی است؛ چراکه دانش کلام به مثابه دانشی چند روشی،^۲ متکی بر روش‌های گوناگون است و متکلم، به منظور اثبات آموزه‌های دینی و دفاع از آنها، از مجموعه‌ای از روش‌ها، از جمله روش‌های نقلی و عقلی بهره می‌جوید. تفسیر کلامی نیز از این قاعده مستثنی نبوده و مفسر با رجوع به مجموعه روش‌ها، قادر خواهد بود آموزه‌های اعتقادی را از آیات قرآن کریم استخراج و تبیین نماید.

بر این اساس، در تفسیر کلامی، مفسر ملزم به استفاده توأمان از روش‌های نقلی و عقلی است؛ در غیر این صورت؛ یعنی در صورت اکتفا به ادله نقلی، تفسیر ارائه شده، تفسیری نقلی یا روایی محسوب خواهد شد و در صورت استناد صرف به ادله عقلی، با تفسیری فلسفی مواجه خواهیم بود. بنابراین، تفسیر کلامی، ترکیبی از استدلال‌های عقلی و نقلی معتبر است که در پی تثبیت و تبیین باورهای اعتقادی در پرتو آیات قرآن کریم است. در این نوشتار، منظور از تفسیر کلامی، همین رویکرد جامع است.

۲. علل غیبی

«غیب» به معنای امر پنهان و نادیدنی است و در تقابل با «شهود» قرار می‌گیرد.^۳ در آموزه‌های دینی، هستی به عالم شهود (جهان مادی) و عالم غیب (جهان فراتر از ادراک حسی) تقسیم می‌شود.^۴ در مورد ماهیت و چگونگی تحقق هستی، دیدگاه‌های متفاوتی میان اندیشمندان وجود دارد. ماتریالیست‌ها هستی را محدود به محسوسات می‌دانند، درحالی‌که حکما، متکلمان و خداپاوران معتقدند علاوه بر عالم مادی قابل درک با حواس، موجودات غیرمادی مانند غیب، مجرد و معنوی نیز وجود دارند که فراتر از ادراک حسی هستند. این موجودات غیرمادی، اغلب با

۱. مؤدب، روش‌های تفسیر قرآن، ص ۲۴۵.

۲. ربانی گلپایگانی، درآمدی بر علم کلام، ص ۵۷ - ۵۳.

۳. راغب اصفهانی، مفردات، ج ۱، ص ۶۱۶.

۴. ر.ک: طبری، جامع البیان، ج ۱، ص ۱۷۵؛ صدرالمتألهین، تفسیر القرآن کریم، ج ۱، ص ۲۶۸ - ۲۶۶.

عناوینی نظیر «غیب»، «مجرد» و «معنوی» شناخته می‌شوند.^۱

در این پژوهش با رویکردی تفسیری و کلامی، وجود موجودات غیبی، از جمله خداوند، بر اساس شواهد قرآنی^۲ و عدم جسمانیت خداوند^۳ پذیرفته شده است. این موجودات غیبی بر سایر مخلوقات تأثیر متقابل دارند.^۴ از آنجا که غیب با حواس پنج‌گانه قابل درک نیست، تأثیرات این موجودات نیز از دسترس ابزارهای حسی بشر پنهان بوده و به همین دلیل علل غیبی و ناشناخته نامیده می‌شوند.

موجودات غیبی با حواس پنج‌گانه قابل درک نیستند؛ اما انسان می‌تواند از طریق عقل، کشف و شهود و نقل به شناختی از آنها دست یابد. بنابراین، غیبی بودن به معنای عدم دسترسی مطلق نیست؛ بلکه شناخت آنها از راه‌های غیرحسی ممکن است.^۵ قرآن کریم نیز ایمان به غیب را از ویژگی‌های پرهیزگاران برشمرده است.^۶

۳. نفس

«نفس» واژه‌ای عربی به معنای ذات است^۷ و در این زبان معانی متعددی از جمله روح، خون، جسد و وجه تمایز را دربرمی‌گیرد.^۸ در فارسی نیز با معانی مشابهی چون حقیقت هر چیز و روح و روان به کار رفته^۹ و دهخدا آن را قوای حیات‌بخش جسم زنده می‌داند.^{۱۰} در قرآن کریم، نفس دارای معانی گوناگونی از جمله روح، ذات و قلب است که تفسیر دقیق آن وابسته به بافت آیه است.^{۱۱}

در علم کلام، نفس موجودیتی متمایز از بدن است که هویت حقیقی انسان را تشکیل می‌دهد و

۱. مطهری، مجموعه آثار، ج ۱، ص ۵۷۴.

۲. بقره / ۳.

۳. حلی، کشف المراد، ص ۳۸.

۴. ر.ک: بقره / ۷۳؛ آل عمران / ۱۲۵ - ۱۲۴.

۵. ر.ک: آل غازی، بیان المعانی، ج ۱، ص ۲۰۶؛ صدرالمآلهین، تفسیر القرآن کریم، ج ۱، ص ۲۶۸ - ۲۶۷.

۶. بقره / ۳.

۷. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۶۰.

۸. فراهیدی، کتاب العین، ج ۷، ص ۲۷۱ - ۲۷۰؛ راغب اصفهانی، مفردات، ج ۱، ص ۸۱۸.

۹. معین، فرهنگ فارسی، ج ۴، ص ۴۷۷۵ - ۴۷۷۳.

۱۰. دهخدا، لغتنامه، ج ۱۴، ص ۲۲۶۳۰.

۱۱. راغب اصفهانی، مفردات، ج ۱، ص ۸۱۸؛ قرشی بنابی، قاموس قرآن، ج ۷، ص ۹۶ - ۹۴.

پس از مرگ نیز باقی می‌ماند. درباره ماهیت، چگونگی وجود و سایر ویژگی‌های نفس، از جمله جسمانی یا غیرجسمانی بودن، جوهر یا عرض بودن، ارتباط با حیات و ... اختلاف نظرهایی میان متکلمان وجود دارد.^۱ برخی متکلمان، با استناد به استدلال‌های عقلی نظیر: تمایز آثار نفس و مجردات و نیز شواهد نقلی از خلقت انسان، به نظریه جسمانیت نفس متمایل شده‌اند. در مقابل، گروهی دیگر از متکلمان اسلامی، با ارائه براهین عقلی دال بر ادراک مفاهیم کلی و تمایل به بقا و نیز دلایل نقلی مبنی بر ماهیت الهی روح، از تجرد نفس دفاع کرده‌اند.^۲

با توجه به بررسی ادله ارائه شده از سوی طرفین و ارزیابی آنها در تحقیقات پیشین نگارنده،^۳ گرایش به تجرد نفس کماکان وجود داشته و در پژوهش حاضر نیز همین مفهوم از نفس مورد نظر است.

۴. رزق و روزی

«رزق» واژه‌ای عربی به معنای عطا و بخشش مستمر است که در فارسی معادل «روزی» دارد^۴ و به هر آنچه مایه دوام حیات موجودات زنده است، اطلاق می‌گردد.^۵ در اصطلاح دینی، رزق موهبتی الهی است که خداوند بدون استحقاق به بندگانش ارزانی می‌دارد و تمامی نیازمندی‌های ضروری حیات را شامل می‌شود. تنها خداوند روزی‌دهنده تمامی کاینات است.^۶

در مورد مفهوم «رزق» دو دیدگاه عمده وجود دارد: دیدگاه مجبیره، رزق را صرفاً هرآنچه خورده می‌شود، تعریف می‌کند و تمایزی بین حلال و حرام قائل نیست. در مقابل، عدلیه رزق را هرآنچه انسان به طور مشروع از آن بهره می‌برد، می‌داند و مالی که استفاده از آن توسط خداوند منع شده باشد (مانند مال حرام)، رزق محسوب نمی‌شود. همچنین، رزق لزوماً به معنای مالکیت نیست؛ زیرا حیوانات نیز از رزق بهره‌مندند، در حالی که مالک محسوب نمی‌شوند.^۷

مطالب بیان شده دو نکته کلیدی را روشن می‌سازد: نخست اینکه رزق فراتر از نیازهای مادی،

۱. اشعری، *مقالات الإسلامیین*، ص ۳۳۷ - ۳۳۳.

۲. نگارنده این ادله را به صورت جامع در تحقیقی دیگر تبیین و تحلیل کرده است. (ر.ک: *قدردان قراملکی، تجرد نفس*، ص ۲۴۵ - ۱۲۱)

۳. ر.ک: همان.

۴. دهخدا، *لغتنامه*، ذیل واژه «رزق».

۵. راغب اصفهانی، *مفردات*، ج ۱، ص ۱۹۴.

۶. ر.ک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۳، ص ۱۳۹ - ۱۳۷.

۷. حلی، *کشف المراد*، ص ۳۴۲ - ۳۴۱.

شامل عطایای معنوی مانند علم و ایمان نیز می‌شود؛ دوم اینکه، رزق شرعی با رزق تکوینی متفاوت است؛ هرچند هرآنچه مورد انتفاع انسان قرار گیرد، رزق تکوینی است، شریعت موارد حرام را رزق نمی‌داند و ممکن است مواردی که عرفاً رزق نیستند (به موجب عدم تملک) شرعاً رزق محسوب شوند.^۱

در این تحقیق، رزق و روزی فرزندان به معنای تشریحی، شامل ابعاد مادی و معنوی است، هرچند تمرکز اصلی بر رزق مادی دنیوی و نقش علل غیبی در تأمین آن است. لازم به ذکر است که رزق مادی محدود به ملکیت نمی‌شود.

سیر تطور تأمین روزی موجودات در قرآن و حدیث

در آیات مختلف قرآن مجید، مسئولیت تأمین روزی همه موجودات به طور قاطع بر عهده خداوند اعلام شده است. این کتاب آسمانی از تأمین معاش تمام جانداران تا نیازهای معیشتی فرزندان پرداخته است. در ادامه به سیر تأمین روزی موجودات در قرآن کریم اشاره می‌شود.

قرآن کریم در آیات متعدد و اهل بیت علیهم‌السلام در احادیث مختلف، به صراحت بر عهده‌دار بودن خدای سبحان در تأمین روزی تمام جنبندگان و موجودات زنده تأکید کرده‌اند. چنان‌که باری تعالی فرموده است: «وَكَايِنٍ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»^۲ چه بسا جنبنده‌ای که قدرت حمل روزی خود را ندارد، خداوند او و شما را روزی می‌دهد؛ و او شنوا و داناست». به این مطلب خدای سبحان در جایی دیگر نیز اشاره کرده است: «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ»^۳ هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست مگر اینکه روزی او بر خداست! او قرارگاه و محل نقل و انتقالش را می‌داند؛ همه اینها در کتاب آشکاری ثبت است».

پس از تبیین اینکه خدای متعال رازق و روزی‌رسان تمام مخلوقات است، در آیاتی دیگر در خصوص انسان و روزی او سخن می‌گوید. بر اساس آیات قرآن کریم، خدای سبحان روزی انسان‌ها را از طرق و مسیرهای مختلفی که گاه انسان فکر رسیدن روزی از آن مسیر را نمی‌کرد، در اختیار او قرار می‌دهد: «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا * وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ؛^۴ و هر کس تقوای الهی پیشه کند،

۱. ر.ک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۳، ص ۱۳۹ - ۱۳۷.

۲. عنکبوت / ۶۰.

۳. هود / ۶.

۴. طلاق / ۳ - ۲.

خداوند راه نجاتی برای او فراهم می‌کند؛ و او را از جایی که گمان ندارد روزی می‌دهد». همچنین حضرت علی علیه السلام انسان‌ها را روزی‌خوردگان خداوند معرفی نموده‌اند و بیان فرموده‌اند که خدای متعال تأمین معاش آنها را بر عهده گرفته است: «الْخَلَائِقُ ضَمِنَ أَرْزَاقَهُمْ»^۱ خداوند روزی مخلوقات را تضمین کرده است».

البته تمام انسان‌ها در دریافت رزق و روزی یکسان نبوده و خدای متعال برای برخی افراد روزی بیشتری را مقدر می‌کند: «قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ»^۲ بگو: پروردگارم روزی را برای هر کس بخواهد وسعت می‌بخشد و برای هر کس بخواهد تنگ (و محدود) می‌سازد؛ و هر چیزی را (در راه او) انفاق کنید، عوض آن را می‌دهد (و جای آن را پر می‌کند)؛ و او بهترین روزی‌دهندگان است». بنابراین، جلب رضایت الهی با افعال نیک و پسندیده، یکی از معیارهای بسط و افزایش روزی است. با کسب رضایت حق تعالی از طریق اعمال نیک، خداوند نیز با اعطای روزی بیشتر، موجب خشنودی بنده می‌شود.^۳ احادیث نیز اعمالی چون: صدقه؛ امانت‌داری، استغفار و خوش اخلاقی را از عوامل مؤثر در جذب روزی معرفی کرده‌اند.^۴

فرزندآوری از جمله اعمال نیک و مهمی است که در افزایش روزی مؤثر می‌باشد. متون دینی فراوانی تأکید دارند که با فرزندآوری و افزایش نسل، روزی انسان نیز افزایش خواهد یافت؛ چنان‌که خدای متعال در آیه: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى»^۵ خانواده خود را به نماز فرمان ده؛ و بر انجام آن شکیبا باش! از تو روزی نمی‌خواهیم؛ (بلکه) ما به تو روزی می‌دهیم و عاقبت نیک برای تقواست» به این مطلب اشاره دارد که در صورتی که انسانی دارای اهل و خانواده باشد و اعمال نیک و پسندیده انجام دهد، رزق و روزی او و خانواده‌اش بر عهده خدا خواهد بود. همچنین امام صادق علیه السلام از ارتباط میان رزق و روزی و تشکیل خانواده و فرزندآوری حکایت می‌کند: «الرِّزْقُ مَعَ النِّسَاءِ وَالْإِعْيَالِ»^۶ رزق و روزی به همراه همسر و فرزند است». خداوند رزق و روزی انسان‌ها را تضمین کرده و با تأکید بر افزایش روزی در پی فرزندآوری،

۱. شریف رضی، نهج البلاغه، ص ۱۲۴.

۲. سبأ / ۳۹.

۳. مائده / ۱۱۹؛ نساء / ۱۱۴.

۴. کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۳؛ ابن‌ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲۰، ص ۳۱۸ و ۳۳۹.

۵. طه / ۱۳۲.

۶. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۳۳۰.

به صورت خاص نیز روزی فرزندان را ضمانت نموده است. اگرچه آیات مربوط به تضمین روزی شامل کودکان نیز می‌شود؛ اما خداوند برای اطمینان خاطر انسان‌ها و اهمیت موضوع، صراحتاً به تأمین روزی فرزندان توسط خود اشاره کرده است؛ چنان‌که خدای حکیم می‌فرماید: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ حَشِيَّةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنْ قَتَلْتُمْ كَانَتْ خَطَاةً كَبِيرًا؛^۱ و فرزندان را از ترس فقر، نکشید! ما آنها و شما را روزی می‌دهیم».

همچنین در جایی دیگر فرموده است: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ؛^۲ و فرزندان را از (ترس) فقر، نکشید! ما شما و آنها را روزی می‌دهیم».

منابع حدیثی نیز بر این مطلب تأکید دارند. چنان‌که در روایتی از امام کاظم علیه السلام آمده است که ایشان در مواجهه با فردی که از فرزندآوری به دلیل ترس از تنگدستی اجتناب می‌کرد، چنین فرمود: «اطلب الولد فإن الله عزوجل يرزقهم؛^۳ فرزند درخواست کنید؛ زیرا خداوند عزوجل به آنها روزی می‌دهد». نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله نیز فرموده است که خانه‌ای که کودک ندارد، برکت ندارد: «بیت لا صبیان فيه لا بركة فيه؛^۴ خانه‌ای که بچه در آن نباشد، برکت در آن نیست».

تفسیر کلامی مفسران از مسئله ضمانت روزی فرزندان

در بررسی تفاسیر کلامی قرآن کریم، خاصه در مواجهه با آیات مربوط به ضمانت روزی فرزندان^۵ مشهود است که مفسران بر رزاقیت خداوند تأکید کرده‌اند. با این حال، کمتر به تبیین چگونگی تحقق این ضمانت الهی در عالم خارج پرداخته‌اند. اگرچه اصل رزاقیت خداوند پذیرفته شده است؛ اما سازوکار و مسیرهای گوناگون رسیدن این رزق مقدر به فرزندان، به تفصیل مورد کنکاش قرار نگرفته و صرفاً به ذکر اصل کفایت شده است.^۶

علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۱۵۱ انعام، با استناد به عبارت «نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ؛ ما شما و آنان را روزی می‌دهیم»، به تبیین نادرستی کشتن فرزندان پرداخته است. ایشان بیان می‌دارد که گمان

۱. اسراء / ۳۱.

۲. انعام / ۱۵۱.

۳. کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۳.

۴. پاینده، نهج الفصاحة، ص ۳۷۴.

۵. مانند: انعام / ۱۵۱ و اسراء / ۳۱.

۶. ر.ک: طوسی، التبیان، ج ۴، ص ۳۱۵؛ زمخشری، الکشاف، ج ۲، ص ۷۹.

تأمین معاش، دلیلی باطل برای چنین عملی است؛ زیرا روزی دهنده حقیقی، خداوند است. بنابراین، بیم از فقر، مجوز نابودی فرزندان نیست.^۱

فخر رازی در تفسیر خود اشاره می‌کند که وقتی خدای رزاق، مسئولیت روزی‌رسانی به هر دو نسل (والدین و فرزندان) را بر عهده گرفته است، همان‌گونه که بر والدین واجب است جان خود را حفظ کنند و در تأمین معاش، تنها بر خدا توکل نمایند، همین قاعده در مورد فرزندان نیز صادق است و والدین نباید دغدغه تأمین فرزندان را بهانه‌ای برای قتل آنان بدانند.^۲

شیخ طوسی در *التبیین فی تفسیر القرآن* ضمن تفسیر آیاتی که به منع کشتن فرزندان از ترس فقر می‌پردازند، بر اهمیت توکل به خداوند در تأمین روزی تأکید فراوانی داشته است. با این حال، وی به سازوکارهای تحقق این وعده الهی و چگونگی تجلی عملی آن پرداخته است.^۳

ابن عاشور و آلوسی در تفاسیرشان تقدم رزق والدین بر فرزندان را با تأکید بر سابقه رزق الهی به والدین در کودکی بررسی کرده‌اند. آنان معتقدند خداوند همان‌گونه که در گذشته رزق والدین را متکفل بوده، اکنون نیز عهده‌دار روزی فرزندانشان خواهد بود و جای نگرانی نیست. با این حال، به نظر می‌رسد در این تحلیل، به نقش علل غیبی و ماورائی در تأمین روزی فرزندان، توجه کافی نشده و ابعاد غیبی و الطاف خفیه الهی در رزق کمتر مورد مذاقه قرار گرفته است.^۴

سید عبدالحسین طیب نیز با استناد به دو روایت نبوی و علوی، اشاراتی مختصر و گذرا به نقش عوامل و علل ماورایی در تأمین رزق و روزی فرزندان ارائه نموده است؛ اما علی‌رغم این اشارات، توضیحات کافی درباره چگونگی و سازوکار این تأمین از سوی خداوند ارائه نکرده است.^۵

در بررسی تفاسیر موجود، کمبود توجه به علل غیبی در تأمین روزی فرزندان و غفلت از تبیین جامع سازوکارهای فرامادی عمل الهی مشهود است. این پژوهش، با هدف رفع این نقیصه، به تحلیل دقیق عوامل غیبی مؤثر بر روزی‌رسانی می‌پردازد. ابتدا مبانی کلامی ضمانت رزق فرزندان تبیین و سپس نقش عوامل غیبی در تحقق وعده الهی بررسی خواهد شد.

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۷، ص ۳۷۵.

۲. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۳، ص ۱۷۸.

۳. طوسی، *التبیین*، ج ۴، ص ۳۱۵.

۴. آلوسی، *روح المعانی*، ج ۴، ص ۲۹۷؛ ابن عاشور، *التحریر و التنبؤیر*، ج ۷، ص ۱۲۰ - ۱۱۹.

۵. طیب، *اطیب البیان*، ج ۵، ص ۲۴۰.

مبانی کلامی تفسیر مسئله ضمانت روزی فرزندان

برای تفسیر صحیح آیات قرآن کریم که ناظر به مسئله ضمانت الهی در خصوص روزی فرزندان اشاره دارند، لازم است تا مبانی کلامی مورد توجه قرار گیرد. بررسی این مسئله بدون تکیه بر اصول و مبانی بنیادین کلامی، سطحی و ناقص خواهد بود. از این رو در ادامه به تبیین و تشریح این مبانی نظری پرداخته می‌شود:

۱. معنویت عالم ماده از منظر قرآنی

در متون دینی، مفهومی به نام «ملکوت» مطرح شده که به ساحت دیگری از موجودات مادی به ویژه آسمان‌ها و زمین اشاره دارد. این مفهوم، بر جنبه‌ای فراتر از ساحت ظاهری دلالت داشته و نگرشی عمیق‌تر به هستی را بازتاب می‌دهد. برای مثال، آیه «أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ؛^۱ آیا در حکومت و نظام آسمان‌ها و زمین و آن چه خدا آفریده است، نظر نیفکندند» به وضوح به ساحت ملکوتی کائنات و تمامی مخلوقات الهی اشاره دارد. همچنین، در آیه «وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ؛^۲ و این چنین، ملکوت آسمان‌ها و زمین را به ابراهیم نشان دادیم (تا به آن استدلال کند) و اهل یقین گردد» از آشکار شدن ملکوت آسمان‌ها و زمین برای حضرت ابراهیم علیه السلام سخن به میان آمده که نشان‌دهنده اهمیت این مفهوم در فهم و درک عمیق‌تر حقایق هستی و رسیدن به یقین است.

مطابق با دلایل نقلی متعدد، جنبه غیرظاهری و ملکوتی به برخی از موجودات منحصر نبوده و شامل تمامی اشیاء و حقایق می‌شود. آیاتی نظیر «قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ؛^۳ بگو: اگر می‌دانید، چه کسی حکومت همه موجودات را در دست دارد» و «فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ؛^۴ پس منزه و پاک است خدایی که (ملک و) ملکوت هر موجود به دست (قدرت) او و بازگشت شما همه خلائق به سوی اوست» به صراحت بر وجود بعد ملکوتی برای تمامی موجودات تأکید دارند. افزون بر این، روایاتی در قالب ادعیه همچون «اللَّهُمَّ أَرِنَا الْحَقَائِقَ كَمَا هِيَ؛^۵ خداوندا امور

۱. اعراف / ۱۸۵.

۲. انعام / ۷۵.

۳. مومنون / ۸۸.

۴. یس / ۸۳.

۵. ابن‌ابی‌جمهور، *عوالی النالی*، ج ۴، ص ۳۲.

را آن گونه که هست، به من نشان بده» و «اللَّهُمَّ ارِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ؛^۱ خداوندا اشیا را آن گونه که هست، به من نشان بده»؛ بیانگر درخواست مکاشفه حقایق و اشیا آن گونه که در واقعیت هستند، می باشند. با توجه به شواهد و دلایل موجود، تردیدی در وجود بُعدی متعالی و ملکوتی نیست. بحث اصلی بر سر ماهیت و نحوه وجودی این عالم است که می توان دو رویکرد متفاوت را در قبال آن مطرح کرد: نخست آنکه، منظور از این ساحت ملکوتی می تواند جنبه های پنهان و کمتر دیده شده جهان مادی باشد؛ رویکرد دوم نیز این است که مقصود از ملکوت، عالمی غیرمادی و فراتر از طبیعت است.^۲ دیدگاه دوم، حقیقت ملکوت را بهتر تبیین می کند؛ زیرا معیار تمایز وجودی ملکوت و شیء در آن واضح تر است. دیدگاه نخست، ملکوت و شیء را مادی می پندارد، در حالی که دیدگاه دوم قائل به تفاوت وجودی آن دو است. همچنین، مغفول ماندن جنبه ها، معیار مناسبی برای ملکوت نیست؛ زیرا با آشکار شدن، دیگر ملکوت محسوب نمی شوند و این با آیات قرآن در تضاد است. همچنین روایتی از امام باقر علیه السلام چگونگی نمایان شدن ملکوت به حضرت ابراهیم علیه السلام را تبیین می کند. این روایت، سازگار با تجرد ملکوت از ماده، به وضوح بیان می دارد که ملکوت حقیقتی فراتر از جهان مادی و به صورت نورانی است.^۳ بر اساس این مبنا، اشیا دنیوی و افعال انسانی، از جمله فرزندآوری، تنها عملی مادی و تک بعدی نیستند؛ بلکه دارای بعد معنوی نیز هستند. این ساحت معنوی در عالم تکوین با انجام عمل ایجاد شده و تأثیرگذار است.

۲. تجسم اعمال انسانی

تمامی موجودات مادی، پدیده ها و افعال انسانی، علاوه بر ظاهر محسوس، دارای بُعدی غیرمادی و ملکوتی اند. این بعد باطنی در کنش هایی مانند فرزندآوری و تأمین معاش نیز ساری است و کاوش عمیق عقلی و فلسفی را می طلبد.^۴ توضیح آنکه، انسان موجودی دوبعدی متشکل از نفس و بدن است؛ نفس انسانی، اصل فعال و مدرک، دارای دو نوع بدن است: بدن مادی که محسوس و جسمانی است و نفس تدبیری

۱. مجلسی، *لواعص صاحبقرانی*، ج ۸، ص ۴۳۰.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۲۷۲.

۳. مفید، *الاختصاص*، ص ۳۲۲؛ ر.ک: صدرالمتألهین، *الحکمة المتعالیة*، ج ۶، ص ۴۴؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۸، ص ۱۵۷.

۴. ر.ک: بهایی، *الأربعون حدیثاً*، ص ۱۹۱؛ کاشف الغطاء، *الفردوس الاعلی*، ص ۳۲۰.

ابزارگونه با آن ارتباط دارد و بدن برزخی که جسمی مثالی و آینه‌ای برای تجلی کمالات نفس است و نفس با افعال خود موجب پیدایش و تغییر در آن می‌شود.^۱

نظریه تجسم اعمال بر این مبنا استوار است که هر فعلی که از انسان سر می‌زند، علاوه بر آثار ظاهری و مادی، دارای صورت باطنی و معنوی نیز هست. این صورت باطنی در همان لحظه انجام عمل، همزمان با اثرگذاری بر بدن مادی، بر بدن برزخی انسان نیز تأثیرگذار است.^۲ تصرف ظالمانه در مال یتیم، علاوه بر تأمین نیازهای مادی فرد ظالم در ظاهر، در باطن مطابق متون دینی به منزله بلعیدن آتش است. صورت ظاهری عمل بر بدن مادی و صورت باطنی آن بر بدن برزخی اثر می‌گذارد. از این رو، اعمال انسان در دو سطح مادی و معنوی، آثار حقیقی خود را برجای می‌گذارند.^۳ حاصل آنکه، افعال انسانی، فراتر از ابعاد مادی، دارای ساحت معنوی و غیبی هستند که آثار خاص خود را دارند. فرزندآوری و کسب روزی برای فرزندان، علاوه بر جنبه ظاهری، ساحتی ملکوتی دارد که در عالم ملکوت متجلی می‌شود.^۴ این ارتباط فراطبیعی، نتیجه منطقی چندبعدی بودن ذات و افعال انسان است.

۳. قاعده الواحد

فلاسفه و برخی از مفسران معتقدند که خداوند، به دلیل یگانگی و بساطت، تنها یک فعل مستقیم دارد. این دیدگاه بر پایه اصل سنخیت علت و معلول است و صدور افعال متعدد از موجودی واحد را، به دلیل مغایرت با بساطت ذات، ناممکن می‌داند.^۵ با این حال، این اندیشمندان به قدرت مطلق الهی و توحید افعالی نیز باور دارند و تناقضی میان این اصول نمی‌بینند.^۶

بر اساس این مبنا، روزی فرزندان که توسط خداوند تضمین شده است، با واسطه سلسله‌ای از علل و عوامل گوناگون که همگی مأموران الهی‌اند، تأمین می‌گردد. موجودات متعددی؛ اعم از مجرد و مادی، برای تحقق اراده الهی مبنی بر تأمین روزی فرزندان مؤثرند.

۱. صدرالمتألهین، *الحکمة المتعالیة*، ج ۹، ص ۱۸ و ۲۷۰؛ صدرالمتألهین، *الشواهد الربوبیة*، ص ۳۲۹.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۶، ص ۳۷۶.

۳. ابن عربی، *الفتوحات المکیة*، ج ۱، ص ۳۹۹؛ فیض کاشانی، *علم‌الیقین*، ج ۲، ص ۱۰۶۴.

۴. کلینی، *الکافی*، ج ۴، ص ۱۰-۳.

۵. طوسی، *شرح‌الإشارات و التنبیها*، ج ۳، ص ۶۸۴؛ طباطبایی، *نهایة الحکمة*، ص ۲۱۵-۲۱۴.

۶. طباطبایی، *نهایة الحکمة*، ص ۲۱۵.

علل غیبی و تأمین روزی فرزندان

پس از آنکه مبانی کلامی و عقلی مرتبط با مسئله ارائه و تشریح گردید، اکنون در صدد تحلیل و بررسی علل غیبی مؤثر در تأمین رزق و روزی فرزندان برآمده‌ایم. هدف از این تحلیل، تبیین نحوه تحقق وعده الهی در این زمینه و آشکارسازی سازوکار و کیفیت عمل این وعده در عالم هستی است.

۱. نفس متعالی در سایه فرزندآوری

مخلوقات هستی در عوالم جبروت، ملکوت و ملک، با ویژگی‌های وجودی متمایز و در رابطه‌ای علی و معلولی قرار دارند؛ به گونه‌ای که عوالم مافوق بر عوالم مادون احاطه دارند. عالم جبروت، عالی‌ترین مرتبه، علت وجودی عالم ملکوت است و آن نیز به نوبه خود علت وجودی عالم ملکوت است. این سلسله مراتب، امکان تأثیرگذاری موجودات عالی بر مادون را فراهم می‌آورد.^۱

نفس انسانی به عنوان موجودی متکامل شونده در عالم هستی، تحت تأثیر افعال و کردارهای خود، در مراتب وجودی مختلفی قرار می‌گیرد. اعمال نیک و پسندیده، موجب ارتقاء و تعالی درجات وجودی نفس شده و به تبع آن، ظرفیت تأثیرگذاری و تصرف در عالم تکوین را افزایش می‌دهد. به عکس، اعمال زشت و ناپسند، سبب تنزل درجات وجودی و کاهش توانایی نفس در ایجاد تغییر و تحول در محیط پیرامون می‌شود.^۲

ارتقاء مراتب وجودی انسان، مستلزم افزایش توانایی او در تأثیرگذاری بر عوالم هستی است؛ به عبارت دیگر، هرچه انسان به کمال وجودی نزدیکتر شود، قابلیت تصرف علی او در موجودات دیگر گسترده‌تر خواهد شد. در این راستا، افعال نیک با تقویت ظرفیت‌های وجودی انسان، امکان تأثیرگذاری مثبت بر فرد، جامعه و محیط زیست را فراهم می‌آورند، در حالی که افعال ناپسند، این قابلیت را محدود و تضعیف می‌کنند.

فرزندآوری، فراتر از ابعاد طبیعی و اجتماعی، فعلی معنوی است که به رشد و تعالی انسان منجر می‌شود. فرد با غلبه بر ترس‌های اقتصادی و اتکا به وعده الهی، با فرزندآوری ایمان و اعتقاد خود را نشان می‌دهد و از این طریق به تکامل معنوی دست می‌یابد. چنین فردی از سویی دارای حسن فاعلی است و عمل خویش را با توجه به فرمایش الهی انجام داده و از سوی دیگر دارای حسن

۱. طباطبایی، *نهایة الحکمة*، ص ۳۸۰ - ۳۷۹.

۲. همان، ص ۳۸۰.

فعلی است. فرزندآوری عملی نیک و پسندیده است که دارای پیامدها و آثار مفید فراوانی نظیر بقاء و امتداد نسل بشر، تقویت جامعه، افزایش نسل جوان و ... می‌باشد. از سوی سوم فرزندآوری و پرورش فرزند امری خطیر و دارای چالش‌های مختلفی است که والدین باید با صبر، از خود گذشتگی و کوشش فراوان به رشد و بالندگی و تعلیم و تربیت فرزندان بپردازند. این افعال که در کنار فرزندآوری انجام می‌شوند، موجب تقویت قوای نفسانی فرد می‌شود. نتیجه آنکه، چنین فردی با انجام عملی پسندیده به همراه قصد و نیت الهی، موجب تکامل نفس خویش می‌شود.

با بیان فوق روشن شد که حتی اگر فردی بدون توجه به فرمایش خدای سبحان و بدون قصد قربت فرزندآوری نماید، تنها جنبه حُسن فاعلی را از دست داده و دو بُعد دیگر همچنان در افعال وی موجود است و این دو نیز موجب تکامل نفس وی می‌شوند.

با تکامل و تعالی نفس انسانی، نفس در مراتب بالاتری از هستی قرار می‌گیرد. با توجه به احاطه عوالم هستی، نفس بر موجودات فروتر احاطه یافته و می‌تواند به صورت علی در آنها تصرف کند. بنابراین، نفس به موجب احاطه خود بر سایر موجودات، توانایی دخل و تصرف در آنها را به دست می‌آورد. با بهره‌گیری از این توانایی، می‌تواند مثلاً با دعا و درخواست از خدا موجب نزول باران و رشد محصولات کشاورزی شده و در نتیجه، روزی فرزندان را فراهم آورد. همچنین، قادر است بلا و مشکلی را از خانواده دور ساخته و با جلوگیری از تحمیل هزینه‌های ناشی از مشکلات، درآمد خانواده را به فرزندان اختصاص دهد.

با توجه به حضور نفس در عالم غیب و تأثیرات غیبی آن، سازوکار دقیق آن، تبیین‌پذیر نیست؛^۱ در حالی که اولیای الهی و اهل معرفت به دلیل حضور نفسشان در مراتب عالی هستی، تأثیرات آگاهانه‌ای بروز می‌دهند، عموم افراد تنها پس از دعا و توسل و به صورت محدود شاهد نتایج آن هستند. این ناآگاهی از سازوکار، دلیلی بر عدم وجود آن نیست، همان‌گونه که در مورد روح و فرشتگان صادق است.

۲. صورت باطنی فرزندآوری و تأمین روزی

در مبنای تجسم اعمال بیان شد که افعال انسانی صرفاً به صورت ظاهری و طبیعی خود محدود نبوده و دارای لایه‌های پنهان و باطنی نیز هستند که از مصادیق عالم ملکوت می‌باشند. این

۱. ر.ک: خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۴۷۱.

صورت‌های باطنی و ملکوتی اگرچه در دنیا قابل مشاهده نیستند؛ اما به‌عنوان یکی از اجزای تشکیل‌دهنده عالم هستی، در تعامل پیچیده‌ای با سایر موجودات قرار دارند.

این تعاملات، همچون روابط علی و معلولی در عالم ملکوت و ملک، منجر به پیدایش پدیده‌های متنوعی در سطوح مختلف هستی می‌شود؛ به عبارت دیگر، همان‌طور که موجودات مادی نظیر آتش علت تحقق پدیده‌هایی مانند گرما هستند، صورت‌های باطنی نیز علت پدیدار شدن پدیده‌هایی در عالم ملکوت و ملک می‌شوند.^۱

صورت‌های باطنی، به‌عنوان نتایج مستقیم افعال انسانی، به محض تحقق فعل، ظهور می‌یابند. ماهیت مجرد و غیرمادی این صور، درک و مشاهده مستقیم آنها را با محدودیت‌های عقل و تجربه مواجه می‌سازد.^۲ در نتیجه، تبیین رابطه علی میان فعل و صورت باطنی، مستلزم بهره‌گیری از روش‌های شناختی غیر از عقل نظری و تجربه همچون روش نقلی و کشف و شهود است.

مطالعه متون دینی نشان می‌دهد که اعمال نیک و پسندیده، علاوه بر آثار ظاهری و مادی، دارای صورت باطنی نورانی و زیبایی هستند که به دلیل رابطه علی و معلولی، منجر به نتایج مثبت و مطلوب در عالم ملکوت و ملک می‌شود. به عکس، اعمال شر و ناپسند، با ایجاد صورت باطنی تاریک و زشت، پیامدهایی منفی و نامطلوب در پی دارند؛^۳ از این‌رو می‌توان گفت که صورت‌های باطنی، تجلی حقیقی و ماهیت واقعی اعمال انسان‌ها در عالم مجردات هستند و به‌عنوان آینه تمام‌نمای نیات و انگیزه‌های درونی انسان عمل می‌کنند.

فرزندآوری، به‌عنوان یکی از کنش‌های انسانی، صرفاً به ابعاد مادی و ظاهری محدود نمی‌شود؛ بلکه دارای ابعاد باطنی و معنوی نیز می‌باشد. این کنش نیکو، به سبب سنخیت میان علت و معلول، منجر به ایجاد صورت باطنی نیکو و کمالی می‌شود. متون دینی نیز بر این امر تأکید دارند و با اشاره به آثار و برکات فرزندآوری، به‌ویژه تضمین رزق و روزی فرزندان، به این ارتباط معنوی صحنه می‌گذارند.

با توجه به این مبانی، می‌توان استدلال کرد که فرزندآوری سبب و علت ایجاد صورت باطنی نیکو بوده و این صورت باطنی نیز به نوبه خود، موجب تأمین روزی برای فرزندان می‌شود، لذا

۱. جوادی آملی، *اسلام و محیط زیست*، ص ۱۹۱.

۲. ر. ک، صدرالمتألهین، *الحکمة المتعالیة*، ج ۱، ص ۳۰۰.

۳. حجرات / ۱۲؛ نساء / ۱۰.

خدای سبحان با عنایت به این رابطه علی و معلولی فراطبیعی - که در عالم غیب تحقق می‌یابد - به تضمین رزق و روزی فرزندان پرداخته است. انسان با محدودیت‌های شناختی خود، قادر به درک کامل این ارتباطات پیچیده نیست و به همین دلیل، به وحی و اخبار غیبی نیازمند است. در فلسفه اسلامی، اگرچه صورت باطنی فرزندآوری علت تحقق رزق فرزندان محسوب می‌شود، این به معنای نفی علل مادی و طبیعی نیست. انسان با افعال خود صورت باطنی را ایجاد می‌کند که به نوبه خود علت پیدایش معلول‌های دینی می‌شود. بنابراین، تأثیر صورت باطنی بر روزی فرزند مستقیم نبوده و علل مادی و واسطه‌های دیگر نیز به صورت طولی در تضمین رزق فرزند مؤثرند. در نهایت، تحلیل تطبیقی تأثیر صورت باطنی و تکامل نفس نشان می‌دهد که این دو پدیده، با وجود اشتراک در ایجاد تحول فراطبیعی، از نظر مبنا و معیار تأثیرگذاری تفاوت اساسی دارند. در تکامل نفس، میزان تأثیرگذاری فرد به درجه وجودی و کمالات نفسانی او وابسته است؛ اما در صورت باطنی، معیار اصلی، کیفیت و ارزش ذاتی خود فعل است. بدین ترتیب، در صورت باطنی، موضوعیت با فعل و در تکامل نفس، موضوعیت با فاعل است.

این تفاوت بیشتر در مسئله توصلیات و اعمال نیک فاقد قصد قربت، مانند فرزندآوری، مورد توجه قرار می‌گیرد. این گونه اعمال، به دلیل غیرعبادی بودن و نداشتن قصد قربت، ممکن است کمتر به تعالی و تکامل نفس منجر شوند. با این حال، تحقق صورت باطنی آنها مشروط به حُسن فاعلی و قصد قربت نبوده و صرف فرزندآوری به تحقق این صورت باطنی و نتایج مطلوب آن می‌انجامد.

۳. اراده الهی بر روزی فرزندان

یکی از مهم‌ترین عوامل غیبی در تأمین روزی فرزندان، اراده و مشیت الهی است. خدای متعال در آیات متعدد قرآن کریم، مسئولیت تأمین روزی تمامی موجودات از جمله انسان‌ها و فرزندان‌شان را بر عهده گرفته است؛ چنان که در آیه «وَكَايِنٍ مِّنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رَزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ»^۱ چه بسا جنبنده‌ای که قدرت حمل روزی خود را ندارد، خداوند او و شما را روزی می‌دهد» خدای سبحان رزق هر جنبنده‌ای را به خود نسبت داده است. همچنین در آیات «نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ»^۲ ما آنها و شما را

۱. عنکبوت / ۶۰.

۲. اسراء / ۳۱.

روزی می‌دهیم» و «نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ؛^۱ ما شما و آنها را روزی می‌دهیم» خدای متعال به صراحت، روزی بندگان و فرزندانشان را به خود منسوب نموده است، بنابراین در مسئله تأمین روزی فرزندان، اراده الهی به عنوان علت اصلی و غیبی مطرح می‌شود و سایر علل طبیعی و فراطبیعی، به عنوان ابزار و واسطه در تحقق اراده الهی ایفای نقش می‌نمایند.

بر اساس آیه «وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ؛^۲ و او بهترین روزی‌دهندگان است» خدای متعال به عنوان بهترین روزی‌دهنده، رزق و روزی تمامی موجودات را بر عهده دارد. با این حال، میزان و کیفیت روزی تمام موجودات یکسان نبوده با توجه به حکمت الهی و معیارهایی خاص، متفاوت است: «قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ؛^۳ بگو: پروردگارم روزی را برای هرکس بخواهد وسعت می‌بخشد و برای هرکس بخواهد تنگ (و محدود) می‌سازد».

یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر میزان و کیفیت روزی، کسب رضایت الهی است. بندگان که با عمل به دستورات الهی و پرهیز از گناهان، رضایت پروردگار را جلب می‌نمایند و موجب خرسندی پروردگار می‌شوند، مورد عنایت خاص او قرار گرفته و به نعمت‌های فراوانی دست می‌یابند.^۴ این امر بدین سبب است که چنین شخصی در زندگی خویش خدای متعال را مد نظر قرار داده، خدا نیز توجه و عنایت خاص خود را به انسان نیکوکار متوجه می‌سازد و پاداش و نعمت‌هایی را برای فرد نیکوکار مهیا می‌کند.^۵

اگرچه پاداش اعمال انسانی عمدتاً در سرای آخرت متجلی می‌شود؛ اما در بسیاری از موارد، خدای سبحان به عنوان پاداش اعمال نیک بندگان، بخش‌هایی از ثواب اعمال آنان را در همین دنیا به آنان عطا می‌فرماید: «لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ؛^۶ برای کسانی که در این دنیا نیکی کرده‌اند پاداش نیکی است». بنابراین در صورتی که انسانی رضایت خالق و رازق خویش را جلب کرده باشد، مورد لطف و عنایت او قرار گرفته و از راه‌هایی که انتظار آن نمی‌رود و با وسائط مختلف فراطبیعی و طبیعی پاداش خویش را دریافت می‌کند: «لِيَجْزِيَ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ

۱. انعام / ۱۵۱.

۲. سبا / ۳۹.

۳. سبا / ۳۹.

۴. طلاق / ۳-۲.

۵. مائده / ۱۱۹؛ نساء / ۱۱۴.

۶. نحل / ۳۰.

وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ^۱؛ تا خداوند آنان را به بهترین اعمالی که انجام داده‌اند پاداش دهد و از فضل خود بر پاداششان بیفزاید؛ و خداوند به هر کس بخواهد بی حساب روزی می‌دهد».

تحقق پاداش‌های الهی در زندگی انسان، در چارچوب نظام علیت و با اراده و فرمان خدا صورت می‌گیرد. این بدان معناست که خدای سبحان با قرار دادن علل و عوامل مرتبط و متناسب به صورت متوالی، به تحقق پاداش‌های وعده داده شده می‌پردازد.

مسئله رزق و روزی فرزند نیز چنین است. فرزندآوری عمل خیر و پسندیده‌ای است که خدای متعال نیز به آن سفارش و توصیه کرده است. انسان‌ها با فرزندآوری مجرای آفرینش و خلقت انسان دیگری توسط خدای سبحان قرار گرفته و خود را از وسائط الهی قرار داده‌اند. والدین با مراقبت و نگهداری، تأمین معاش، تأمین امنیت و بهداشت و ... به مراقبت از کودک پرداخته و خدای متعال از این اعمال راضی و خشنود می‌شود. همچنین فرزندآوری همراه با سختی‌ها و مشکلات مختلفی است که والدین ضمن پذیرش و تحمل این سختی‌ها، به این عمل نیک و مورد پسند خدای سبحان روی آورده‌اند.

براین پایه، با توجه به خشنود و راضی ساختن خدا، والدین مورد لطف و توجه ویژه باری تعالی قرار گرفته و خدا برای آنان پاداش‌هایی در نظر می‌گیرد. همچنین با توجه به تحمل مشکلات و سختی‌های فرزندآوری، در صورت وجود قصد قربت آنان مستحق ثواب و در صورت فقدان قصد قربت مستحق عوض و تفضل الهی می‌شوند.^۲

همان‌طور که بیان شد، بخشی از پاداش والدین در دنیا به آنها می‌رسد. یکی از این پاداش‌ها که در متون دینی آمده، تضمین روزی والدین و فرزندان آنهاست. خداوند از طریق علل و عوامل طبیعی و فراطبیعی روزی افراد و فرزندان آنها را تأمین و افزایش می‌دهد.

نتیجه

در این پژوهش تفسیری و تحلیلی، به مسئله ضمانت رزق فرزندان و علل غیبی تأمین معاش آنها پرداخته شده است. نتایج نشان می‌دهد که فرزندآوری نه تنها می‌تواند به رشد و تکامل نفسانی انسان منجر شود؛ بلکه دارای یک صورت باطنی است که فراتر از ابعاد مادی آن، در تأمین روزی فرزند مؤثر است. خداوند، با مشاهده اعمال نیک والدین، اراده بر پاداش و تأمین روزی فرزند می‌نماید.

۱. نور / ۳۸.

۲. حلی، کشف المراد، ص ۱۲۵-۱۲۴.

به دلیل سنخیت بین علت و معلول، علل فراطبیعی مستقیماً در عالم مادی اثر نمی‌کنند. این علل، در سیری طولی، موجب پیدایش علل طبیعی می‌شوند. سپس علل طبیعی، آثار مادی و محسوسی را ایجاد کرده که در نهایت به تأمین روزی فرزندان می‌انجامد. بنابراین، تأمین روزی فرزندان، با ضمانت خداوند، از طریق تعامل تنگاتنگ علل طبیعی و فراطبیعی صورت می‌گیرد؛ علل طبیعی به عنوان علت مستقیم و علل فراطبیعی به عنوان علت غیرمستقیم.^۱

با تأمل عمیق در این موضوع و با عنایت به اصل علیت و سنخیت، به روشنی می‌توان دریافت که تأمین روزی فرزندان نه تنها امری غیرمنطقی نیست؛ بلکه هماهنگ و همسو با قوانین عالم هستی است و حتی عدم تأمین روزی با تولد فرزند اعجاب برانگیز است! لذا خدای متعال با عنایت به این ارتباطات طبیعی و فراطبیعی، به تضمین روزی فرزندان پرداخته است.

لازم به ذکر است، اگرچه علل غیبی در تأمین روزی فرزندان مؤثرند؛ اما این تنها یک جنبه از نظام تکوین است. قوانین متعددی نظیر امتحان الهی، ضرورت تلاش و تأثیر علل طبیعی حاکم بر عالم هستی است. اعمال انسان‌ها نیز نتایج خاص خود را دارند. ممکن است فردی با فرزندآوری علل غیبی تأمین روزی را فعال کند؛ اما با اعمال ناپسند، علل غیبی کاهش روزی را نیز فعال نماید^۲ که این دو با هم تعارض پیدا می‌کنند و ممکن است نتیجه مطلوب حاصل نشود؛ مانند بخاری که با پنجره باز، قادر به گرم کردن کامل منزل نیست.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغة (۱۴۱۴ ق). شریف رضی. محمد بن حسین. قم: هجرت.
- ابن‌أبی‌الجمهور، محمد بن علی أحسانی (۱۴۰۳ ق). عوالی اللئالی العزیزية فی الأحادیث الدینیة. قم: سیدالشهداء.
- ابن‌أبی‌الحدید، عبد الحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ ق). شرح نهج البلاغة. قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفی.
- ابن‌عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ ق). التحرير و التنوير. بیروت: مؤسسة التاريخ العربی.
- ابن‌عربی، محی‌الدین (بی‌تا). الفتوحات المکیة. بیروت: دار صادر.

۱. طباطبایی، *نهایة الحکمة*، ص ۳۸۲.

۲. ر.ک: کراچکی، *کنز الفوائد*، ج ۱، ص ۳۵۲.

- احمد بن فارس (١٤٠٤ ق). معجم مقاييس اللغة. قم: دفتر تبليغات اسلامى حوزه علميه قم.
- اشعري، ابوالحسن (١٤٠٠ ق). مقالات الإسلاميين و اختلاف المصلين. آلمان: فرانس شتاينر.
- آل غازى، عبدالقادر (١٣٨٢ ق). بيان المعانى. دمشق: مطبعة الترقى.
- آلوسى، سيد محمود (١٤١٥ ق). روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم و السبع المثانى. بيروت: دار الكتب العلمية.
- بهايى، محمد بن حسين (١٤٣١ ق). الأربعون حديثا. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
- پاينده، ابوالقاسم (١٣٨٢). نهج الفصاحة. تهران: دنيای دانش.
- جوادى آملی، عبدالله (١٣٨٦). اسلام و محيط زيست. تحقيق و تنظيم عباس رحيميان. قم: اسراء.
- حلى، حسن بن يوسف (١٣٨٢). كشف المراد فى شرح تجريد الاعتقاد. تحقيق و مقدمه جعفر سبحانى. قم: مؤسسه امام صادق عليه السلام.
- خمينى، سيد روح الله (١٣٨٠). شرح جهل حديث. قم: مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمينى.
- دهخدا، على اكبر (١٣٤١). لغتنامه. تهران: سازمان مديريت و برنامه ريزى كشور.
- رازى، فخرالدين محمد بن عمر (١٤٢٠ ق). مفاتيح الغيب. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- راغب اصفهانى، حسين بن محمد (١٤١٢ ق). المفردات فى غريب القرآن. دمشق و بيروت: دار الشاميه.
- ربانى گليپايگانى، على (١٣٧٨). درآمدى بر علم كلام. قم: دار الفكر.
- زمخشري، محمود (١٤٠٧ ق). الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الاقاويل فى وجوه التاويل. بيروت: دار الكتاب العربى.
- صدرالمتألهين، محمد بن ابراهيم شيرازى (١٣٦٠). الشواهد الربوبية فى المناهج السلوكية. تصحيح و تعليق سيد جلال الدين آشتيانى. مشهد: المركز الجامعى للنشر.
- صدرالمتألهين، محمد بن ابراهيم شيرازى (١٩٨١ م). الحكمة المتعالية فى الاسفار العقلية الاربعة. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- طباطبايى، سيد محمد حسين (١٣٧٤). نهاية الحكمة. قم: مؤسسه النشر الاسلامى.
- طباطبايى، سيد محمد حسين (١٤١٧ ق). الميزان فى تفسير القرآن. بيروت: مؤسسه الأعلمى.
- طبرسى، فضل بن حسن (١٣٨٤). نثر اللائى. ترجمه حميدرضا شيوخى. مشهد: آستان قدس رضوى.
- طبرى، محمد بن جرير (١٤١٢ ق). جامع البيان فى تأويل آى القرآن. بيروت: دار المعرفة.
- طوسى، محمد بن حسن (بى تا). التبيان فى تفسير القرآن. بيروت: دار احياء التراث العربى.

- طوسی، محمد بن محمد (۱۳۷۵). شرح الإشارات و التنبيهات. قم: نشر البلاغة.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: اسلام.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ ق). کتاب العین. قم: هجرت.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۳۷۷). علم الیقین. قم: بیدار.
- قدردان قراملکی، علی (۱۴۰۱). تجرد نفس از دیدگاه آقا مجتبی قزوینی و آیت الله جوادی آملی. قم: مجمع عالی حکمت اسلامی.
- قرشی بنابی، سید علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- کاشف الغطاء، محمد حسین (۱۴۲۶ ق). الفردوس الاعلی. قم: دار أنوار الهدی.
- کراجکی، محمد بن علی (۱۴۱۰ ق). کنز الفوائد. قم: دار الذخائر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد تقی (۱۴۱۴ ق). لوامع صاحبقرانی. قم: اسماعیلیان.
- مطهری، مرتضی (۱۴۱۸ ق). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
- معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق). الإختصاص. قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- مؤدب، سید رضا (۱۳۸۰). روش های تفسیر قرآن. قم: اشراق.